

İRAN'DA TÜRKLER*

PROF. DR. GERHARD DOERFER

Büyük Arap tarihçisi İbnü'l-Esir şöyle yazar: Selçuklu sultanı Toğrul'a İran'da nefis bir badem tatlısı olan lavzinec ikram ettiklerinde, bunu şapır şapır mideye indirip "İyi bir tutmaç, ama içinde sarımsak yok" dedi.

İşte, XI. yüzyılda Türklerin İranlılara nasıl görüldüğünü anlatan bir tablo. Nefis yemek pişirme sanatından bile anlamayan barbar bir halk. Gerçekte burada dile getirilmiş olan aşağılama, tıpkı halklar arasında var olan her türlü nefret gibi bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Kendilerini aşın derecede kendi kültürlerine kaptırmış olan Farsları, VIII. yüzyılda dikilmiş Orhon yazıtlarından da, bunların olağanüstü güzellikte edebiyat eserleri olduğundan da haberleri yoktu. Bir kısmım Kâşgarü Mahmud'un yazıya geçirdiği eski Türk destanlarını bilmiyorlar, pek zengin Uygur edebiyatım hiç tanımıyorlardı.

Pek çok Farsta Türklere karşı nefret duygusu bu güne değin süregelmiştir. Örneğin, Fahrüddin Şâdmân'ın Teshir-i temeddün-i Frengi başlıklı kitabında bu nefret şu sözlerde dile gelir: (Tahran 1948, s. 24) "Avrupalılar ne yalın ayak, aç ve göçebe Araplara, ne de düzenledikleri baskın ve katliamlardan sonra atlarından inip bir süre dinlenince bizim hah desenlerimizin ve bahçe şenliklerimizin büyüüne kapılan... daha sonra da Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin, Sadî'nin, Hânz'ın şiirleriyle ehlileşen içkici, kana susamış Türk ve Moğollara benzerler."

İranlılarda bu tutumu doğuran iki sebepten birini yukarıdaki sözleriyle Şâdmân da açığa vurmuş olmaktadır: Doğunun büyük edebiyatı olarak tanınmış olan edebiyat, Goethe'nin de hayran kaldığı Fars edebiyatıydı. Türk edebiyatı İran'da Fars edebiyatının yanında güçlülük ve denebilir ki, ancak onun etkisi altında kalarak tutunabilmiştir. Mevlâna Celâleddin-i Rûmî ve Hasanoğlu ile doğmakta olan Horasan Türk edebiyatı, pek kısa bir zaman içerisinde sönmüştü. Türkmen edebiyatı ancak XVIII. yüzyılda ve İran dışında gelişmiş, Halaç edebiyatı ise ilk ürünlerini yaşadığımız dönemde vermiştir. Kaşkay edebiyatı zengin olmakla birlikte pek az tanınmıştır. Fars edebiyatıyla karşılaştırılabilecek bir düzeye ulaşmış olan yalnızca Azerbaycan Türk edebiyatıdır. Kendilerini kültürel bakımdan Türklere üstün görme duygularına bazı Farslarda Türklere karşı gizli bir düşmanlık duygusu da karışır. Bu düşmanlık duygusu*

* 23 Kasım 1987 günü Türk Dil Kurumunda yapılan konuşma.

997'den 1925'e değin, yani hemen hemen bin yıl boyunca İran'ın Türk ege-
menliği altında kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bin yıl boyunca
İran'da saray ve ordu mensupları ve soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur. İşte
bu yüzden Pehlevî hanedanı döneminde, yani 1925'ten sonra İran'da
Türklüğün kültürel etkinlikleri hemen tümüyle yasaklanmış, Türklerle ilgili her
türlü konuda bilimsel araştırma yapmak çok güçleşmişti.

Elbette, Türkoloji araştırmaları için İran'da bulunmuş veya İran Türklüğü
üzerine araştırmalar yapmış Avrupalı araştırmacılar olmuştur. Bunlar arasında
Vâmbery, Foy, Ritter, Romaskeviç, İvanov, Menges, Monteil ve daha başkala-
rını sayabiliriz. Böyle olmakla birlikte, derlenmiş olan bütün gereçler, rahatlıkla
tek bir kitapta bir araya getirilebilecek kadardı. Bu da İran'ın beş ayrı lehçe
konuşan 10 milyonluk Türk halkına göre pek az sayılırdı.

İşte bu yüzden Göttingen'de, İranlı bilim adamı Moğaddem'in Güyeş-e
Wafs va Âşteyân va Tafraş başlıklı kitabının elimize geçmiş olmasını mutlu bir
rastlantı saymaktayız. Bu kitapta gerçek, saf Halaçça tasvir edilmekteydi. Bu,
bir zamanlar Minorsky'ye aslında Güney Oğuzca konuşan bir kaynak kişinin
Halaççadır diye tanıttığı sözde Halaçça değildi. Bu dilin kendine özgülüğü da-
ha ilk bakışta belli olmaktaydı. Özellikleri, bu dilin daha yakından araştırılma-
sını gerekli kılıyordu. Böylece bir sıra araştırma gezisi başlatıldı:

İlk araştırma gezisi (1968) Orta İran'da, arkaik bir Türk dili olan Halaçça-
nın sınırlarını belirlemek için yapıldı. Kısa kelime listeleri, gramer notları ve
bir yığın metin banda alındı. Firüz-âbâd'da da ilginç bir edebiyatın ürünleri
olan Kaşkayca malzemeler banda alındı.

İkinci araştırma gezisinde (1969) daha başka Halaçça malzemeler, özellikle
geniş kapsamlı kelime listeleri, bundan başka Azerbaycan'dan folklor ürünleri
ve yine Halacistan bölgesinden Azerbaycan Türkçesi malzemeleri elde edilmiş-
tir. Burada pek sevdiğim bir Azerî halk türküsü, bunun ardından da bazı Ha-
laçça metinler dinletmek istiyorum.

Dostumuz Mosayyeb °Arabgol 1970 yılında Göttingen'de bulundu. Ondan
daha başka metinler de banda aldık. °Arabgol, İran'a dönmesinden sonraki yıl-
larda bu bölgede kendi başına araştırmalar yaptı. Aynı zamanda Kaşkay bölge-
si ile Halacistan arasından, çok önemli Güney Oğuzca malzemeleri de topladı.

Daha sonra 1973 yılında bizi Horasan'a (Kuzeydoğu İran) ve Kermânşâh
yöresindeki Sonkor'a ulaştıracak bir araştırma gezisine çıktık.

Sayın dinleyicilerim,

Bu araştırma gezileri harikuladeydi: Ben hâlâ bunların anısından uzaklaş-
mak istemiyorum. Bunlar, biz gezide bulunanlara neler getirmedi ki? Sürekli
yorgunluk, aralıksız üşütme, sık sık ishale tutulma (yiğitlikle hiç ilgisi olma-
dan), şiddetli kan dolaşımı rahatsızlığı (Hazar Denizinden 3000 m yukarı çıkıp

yine aşağı indiğinizi düşünün!), idarelerde eksilmeyen güçlüklerin yarattığı sınırlılık ve toz toprak (pislik). Sözün kısası, yine de harikulade idi. Niye mi diyeceksiniz? Bu, Kanada'nın büyük şairi Robert Service'in şöyle dile getirdiği bir histi:

The freshness, the freedom, the farness, O
 God! how I'm stuck on it ali 'O serinlik, o
 özgürlük, o enginler, Tanım! Onlara ne
 denli bağlanmışım.'

Bu İran'ın tozlu yollarını içine sindiren, elektriksiz, pek az su ile, fakat harika insanlar arasında yaşayan her kişinin duyacağı bir histir. "Bunlar harika insanlardır" diyorsam, şunu da eklemeliyim: Şüphesiz, çünkü onlar Türklerdir.

İran Türkleri üzerine yaptığımız araştırmamızın bize kazandırdığı en büyük ödül, bu araştırmamızın İran Türkleri arasında yarattığı sevinç olmuştur. Örneğin, İran'da hor görülen Halaç halkının kendini ilk kez ciddiye alınmış görmesi, Halaç olmaktan gurur duyması, bizim için de bir övünç olmuştur.

Yine,-bütün olarak bakıldığında-az sayılabilecek bir çaba karşılığı bu gezilerden elde ettiğimiz pek verimli sonuçlar, bütün zahmetlere değecek nitelikteydi. Şimdi bu sonuçları göz önüne sermek istiyorum:

Halaçça yaklaşık yirmi dört bin kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu dil özü bakımından yaşayan en eskicil Türk dili olarak sayılabilir. Küçük bir örnek verelim: Türkiye Türkçesi "ayağım bendedir"ın Halaççada karşılığı "hadakum mâ ndiçeri"dir. Burada şunu tespit ederiz: h- korunmuştur (bu, VII ve VIII. yüzyıl Türkleri üzerine yazılmış Tibetçe bir metinde de böyledir), -d- korunmuştur, -k- korunmuştur (bu yüzden Halaçça, Eski Türkçede olan datif eki-ka -ke'yi koruyan, tek Türk dilidir). Şahıs zamirinde, takriben Eski-Türkçede olduğu gibi, kök ünlüsü değişir. Aynı şekilde, iç ek -di- araya sokulmuştur. Lokatif vazifesini, Eski Türkçede geçen eşitlik hali (ekuvatif) görmektedir (bu, Eski Türkçede aym zamanda terminal eki vazifesini de görür; bunun yanında Halaççada olan -da/-de eki Eski Türkçedeki gibi ablatif manasını taşır). Yardımcı fiil eki, Eski Türkçe "ârür"den gelmektedir, daha sonraki "turur"dan değil.

Halaç malzemeleri arasında şimdiye kadar şunu Semih Tezcan'la birlikte yayınladık: "Halaççanın sözlüğü (Harrab lehçesi)", 230 basma sayfalık bir eser. Son şekliyle tamamlanmış ve baskıya verilmiş bir çalışma "Halaççanın söz varlığı ve dil coğrafyası" yaklaşık 537 sayfalık olup iki cilt halinde yayımlanacaktır; bu, bir Türk dilinin dil coğrafyası üzerine ilk tasvir olacaktır. Bundan başka, 280 sayfalık bir gramer baskıya verilmiştir. (Bu iki eserin yazanı benim.)

Tamamlanmak üzere olan bir de folklor cildi bulunmaktadır, tahminen 530 sayfalık. Bu kuru sıralamaya canlılık getirmek için burada bir hikâye örneği sunmak istiyorum. (Bu hikâyenin bir benzeri U. Marzolph'un eserinde de vardır: *Typologie des persischen Volksmärchens*, Beyrut 1984, *844 B, bu hikâyenin oldukça güzel bir varyantım oluşturur.)

Şah Abbas, bir gece derviş kıyafetiyle dolaşırken, içinden müzik ve oyna-ma sesleri gelen bir eve gelir. Yaşlı ev sahibi ona yamacılık yaptığını, günde üç kran (İran'ın para birimi) kazandığını, bunun ikisini geçimi için harcadığını, birini de saz çalanlara ve oynayanlara verdiğini anlatır. Abbas, on "Şah Abbas yamacılığı yasak ederse, ne yaparsın?" diye sorar. Yaşlı adam "Allah büyüktür" diye cevap verir. Ertesi gün askerler gelip yaşlı adamın yamacılık etmesini yasaklarlar. Bunun üzerine o da su satmaya başlar, bu sefer daha çok, üç buçuk kran kazanır. Akşamleyin Şah Abbas gelip ondan haber alır. Olanı öğrenince yine şöyle der: "Yarın Şah Abbas gelirse, su satmam yasak-larsa, ne yaparsın?" Yaşlı adam: "Allah büyüktür" der. Su satması engellenmiş olan yaşlı adam, ertesi gün şehirde dolaşmaya çıkar. Halkın çöpleri bıraktığı bir yer görür. Orada durup "Şah Abbas'ın emriyle çöp vergisi talep ediyorum! Herkes vergisini bana verecek!" diye bağırmağa başlar. Böylece beş kran kazanır. Hikâyede geçtiği gibi "onun kilimi eskisinden daha kalın olmuştur". Akşamleyin Abbas gene önceki gibi sorar: "Şah Abbas'ın askerleri yarın seni tu-tup götürürlerse, ne yaparsın?" Yaşlı adam bunun üzerine yine aynı cevabı ve-rir: "Allah büyüktür." Ertesi gün gelip yaşlı adamı tutarlar. Ceza olarak, he-men bütün gün aç, susuz ve ücretsiz, elinde kılıç sarayın önünde nöbetçilik yaptırırlar. Ancak öğleden sonra geç vakit bırakırlar. Pazara gidip orada kılıcı on krana satar, yerine üç kran değerinde bir tahta kılıç alır. Kına bunu sokar. Böylece elinde geriye yine yedi kran kalır. Akşamleyin Abbas ona "Şah Abbas elinden kılıcını alırsa, ne yapacağım" sorunca, cevap yine "Allah büyüktür" olur. Sonunda Şah Abbas, vezirinin ölümüne mahkûm edilmiş bir günahkâr rolünü oynamasını kararlaştırır. Yaşlı adam saraya gelince, Abbas ona günah-kârın kafasını kesmesini emreder. Yaşlı adam bunu yapmayı reddeder ve "Bu adamın suçu yoktur" der. Bunun üzerine Abbas "Direnmekte devam edersen, senin başını kestireceğim" der. Bu sefer yaşlı adamın işi bitiktir, ne yapsın? Aklına bir fikir gelir ve yüksek sesle haykırır: "Ey Allahım, bu adamın günahı yoktur! Bunu ispat etmek için kılıcımı tahta et!" Kılıcını kınından çıkartır, ki -bir de ne görsün-gerçekten de kılıç tahta olmuş! Bunun üzerine Şah Abbas güler, ona birçok hediyeler verir, fakat bir daha böyle bir şey yapmamasını tembih eder.

Hikâye bu kadar. Burada açıkça Türk hükümdarının ideal bir tasvirini görmekteyiz: Ancak mizahla yumuşatılabilen acımasız bir sertlik.

Araştırdığımız ikinci alan Horasan Türkçesi alanıdır. Daha önce gösterdi-ğim gibi bu lehçe, takriben Türkmence ve Batı Oğuz lehçeleri arasında, fakat

ikincisine daha yakın düşen, kendine özgü bir lehçedir. Şu sırada 250 sayfa civarında "Horasan Türkçesinin sözlüğü" ve 150 sayfalık bir folklor cildi hazırlamaktayız. Öğrencim Bozkurt, buna bağlı olarak doktora tezini Bocnurd ağzı üzerine yazmış; bir başka öğrencim Sultan Tulu ise şu sıralarda Kerem ile Aslı hikâyesinin bir varyantını da içeren, Kelât-e Esferâyin ağzı üzerine doktora tezini hazırlamaktadır.

Müsaadenizle şimdi Horasan'da banda aldığımız destandan bir parça tanıtmak istiyorum. O romantik âm bu gün bile haz duyarak anmaktayım. Dağlara henüz yetişmiştik ki bize o dağların üzerinden bir kuşun bile uçamayacağını tasdik etmişlerdi; fakat bizim aracımız (Landrover) sonunda bu dağları aşmıştı. Daha sonra sihirli, ağaçlıklı, Kur'ân-ı kerimde bahsedilen cennet misali bir vadiye ulaştık. Dağ çimenliği üzerinde yanımıza başka adamlar da katıldılar. Bunlardan biri açıkça tecrübeli bir destana olmalıydı; ve bu bize Kerem ile Aslı destanını anlatmaya başladı. Eser, poetik şiirlerle süslü, nesir hâlinde anlatılmış ve şiir kısımları (belli bir makamla) okunmuştur. Bu Orta Çağ Avrupa destanlarım (örneğin: Aucassin et Nicolette) anımsatır. Eser, şu anlatımı içermektedir:

Tebriz'de bir müslüman hükümdarının oğlu olan Kerem, Ermeni papazı Gara Melik'in kızı Ash'ya âşık olur ve onunla nişanlanır. Papaz buna hiddetle nerek kızım Ermeni diyarına, sonra Anadolu'ya doğru kaçar. Kerem, sonunda sevgilisini bütün engelleri aşarak, arayıp bulur. Sonra evlenirler, fakat Aslı'ran annesi (kızına sihirli bir elbise hazırlatarak) Kerem'in gerdekten önce yanmasına sebep olur. Kerem'e kırk yıl sonra Hazret Muhammed ve Ali'nin duaları ile (Tanrı tarafından) yeniden can verilir ve sevgililerin her ikisi de gençleştirilir. Böylece her ikisi Tebriz'de hüküm sürerler.

Bu destan, öğrencim Sultan Tulu tarafından doktora tezinde işlenmektedir. Ben şimdi size Horasan Türkçesi orijinalinden l'den 3'e kadar olan cümleleri, Türkiye Türkçesi tercümesi ile birlikte, okumak istiyorum. Bundan başka hikâyesinin şiirleri nasıl olduğunu göstermek amacıyla, 37, 38 ve tâkib eden numaralı cümleleri Türkçe'ye tercümesi ile okuyacağım. Daha sonra ise l'den 38'e kadar olan cümleleri banttan dinletmek istiyorum. Burada şunu tesbit edeceğiz: Horasan Türkçesi Türkiye'li bir Türk için Halaçça'ya göre daha da anlaşılırdı; fakat yine de kendine özgü özellikler taşır, örneğin "var idi" yerine "bâr ıdı" diye geçmektedir.

1-3=*al-ğeassa bir Ziyâd pâdişâh'hî bâr-ıdı. Hodâvand-i alam ona hiç oğul âta elâ'momişdi. Badan vazira dedi: Ey vâzir, manda ki oğul yöhdi, man nâ çare ey ley m?*

'Sözün kıyası Ziyâd adında bir padişah vad idi. Alemleri yaratan tanrı ona hiç oğul vermemişti. Sonra vezire dedi: Ey vezir, beim oğlum yoktur, buna nasıl çare bulayım?'

37-38= *Ge'zi birbira ki dişdi, âşığ oldı-bir irây yöh miri irây bilan âşığ oldu* Bı şı'ri dedi, ger nü deyar:

*Gâşt elayip gezâ gezâ bizi
diyara hoş gâldiri sân bir
şey da bulbulisan bizin
gulzara hoş gâldiri*

'Gözleri birbirine ki düştü, âşık oldu-bir yürekle mi, yok hayır, bin yürekle âşık oldu. Bu şiiri dedi, gör ne der:

*Dolaşıp geze geze bizim
diyara hoş geldin, sen bir
şeyda bülbülüsün, bizim
gülzara hoş geldin.'*

Bunlardan başka "Afganistan ve İran'dan Güney Oğuzca malzemeler" adlı, tahminen 350 sayfalık bir cilt hazırladık. Bu cilt, kelime listeleri, kısa gramer notları, Halacistan ile Kaşkaylar arasındaki bölgesi ve Kabil'den metinler içermektedir. Bu arada öğrendiğimize göre, bu tipteki ağızlar, daha Kazvîn'in güneyi tarafından başlamaktadır. Bu ağızlar da basitçe Azerbaycan Türkçesi ağızları olarak gösterilemez. Biz bunları da Kaşkay ve Aynallu ağızlarıyla Güney Oğuz ağızları grubuna sokuyoruz, bunları "Güney Oğuz lehçesi" adıyla anıyoruz. Basitçe ifade etmek gerekirse: Kaşkay tipi ağızlar Kazvîn'e kadar ulaşmaktadır, ki bu ortaya yepyeni bir dil coğrafyası çıkarmaktadır. O halde şimdiye kadar kabul edilmiş olan üç Oğuz lehçesi yerine beş lehçenin varlığını kabul etmemiz gerekir, yâni: Batı Oğuzca=Türkiye Türkçesi, Orta Oğuzca¹⁰ Azerbaycan Türkçesi, Güney Oğuzca=Kazvîn'e kadar uzanan lehçeler, Kuzeydoğu Oğuzca=Horasan Türkçesi (Özbek Oğuzcası da dahil), Kuzeybatı Oğuzca=Türkmence. Burada aradaki lehçelerin her biri bir geçiş sahası oluşturur. (Bence Türk dili ailesinin yedi dili vardır: Oğuzca, Kıpçakça, Uygurca, Güney Sibiryaca, Yakutça, Halaçça ve Bolgarca; ve Oğuz dilinin, gösterdiğim gibi, beş lehçesi vardır.)

Bundan başka elimizde bir cilt halinde Galûgâh'tan toplanmış malzemeler bulunmaktadır. Bu, en doğu Azerbaycan Türkçesi ağızını oluşturur (Hazar denizinin güneydoğu kıyısında konuşulur). Bu eserde Kaşkayca malzemeleri de bulunmaktadır; bunlar gerçek, hatta ustalıkla divan edebiyatı malzemesi sayılabilir ve takriben 100 sayfa tutmaktadır.

Şimdi sizlere Oğuz lehçelerinin değişen dil coğrafyasının görünümünü sunmak istiyorum. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Oğuz lehçelerini şöyle kaydedilmiş olarak buluruz: Türkiye Türkçesi (11 olarak), Rumeli'den Orta Anadolu'ya kadar; Gagavuzca (12 olarak), Dobruca ve Moldavya bölgesi; Ki-

nm Osmanlıcası (13 olarak), Kırım'ın güneyi; Azerbaycan Türkçesi (14 olarak), Doğu Anadolu, Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti ve kuzeybatı İran'dan Tahran'ın biraz güneyine kadar olan bölge gösterilmiştir. Fars eyaletinde Kaşkay (15 olarak) ve Aynallu (16 olarak) grupunu buluruz. Bütün Sovyet Türkmenistan Cumhuriyeti ve buna ek olarak Kuzeydoğu İran ve Kuzeybatı Afganistan Türkmençe olarak kaydedilmiştir. Buraya kadar eski bir tablodan bahsettik. Burada, Gagavuzca ve Kırım Osmanlıcasının Türkiye Türkçesinin basit ağızlarından başka bir şey olmadığına dikkati çekmek isterim. Birincisi, siyasi sebeplerden dolayı sunî biçimde yazı diline dönüştürülmüş; her ikisi de yazı diliyle Anadolu'da konuşulan belli ağızlardan pek ayrılık göstermezler, bu yüzden bunlar ayn bir numaralandırmayı hak etmemişlerdir. Kaşkay ve Aynallu lehçeleri arasındaki fark aynı da şekil çok küçüktür. Bundan başka, Kuzey Irak'ta, özellikle Sadettin Buluç ve öğrencileri tarafından Azerbaycan Türkçesi ağızları tespit edilmiş ve araştırılmıştır. Irak "Türkmençe"si diye adlandırılan dilin, yukarıda da söylediğimiz gibi, konuşulan dil olarak sadece bir Azerbaycan Türkçesi ağızı olduğunu da belirtmek gerekir, ancak yazıldığında Arap harfleriyle Türkiye Türkçesi gibi yazılmaktadır (örneğin *mân* denilmekte fakat *ban* yazılmaktadır). "Türkmen" kelimesinin hâlen karmaşıklıklara yol açması pek tuhaftır; Leningrad'da Irak Oğuz edebiyatının kataloglara "Türkmen" adı altında girdiğini gördüm; *türkmân* kelimesi aslında "göçebe Oğuz" manasını taşır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu "Türkmenler", her halde Azerbaycanlılardı. Memlûk hâkimiyeti zamanındaki "Türkmenler", söz varlığının gösterdiği gibi, Türkiye Türkçesi konuşmakta idiler.

Biz yine İran'daki Oğuz lehçelerine ve bunları doğudan sınırlayan alana geri dönelim. Ben bu gün, özellikle 1. ve 2. kişi yüklem eklerine dayanarak, şu sınıflandırmayı yapmak istiyorum (krş. ek şema):

A. Orta Anadolu'ya kadar Türkiye Türkçesi. Daha Orta Anadolu'da Azerbaycan Türkçesine geçiş özellikleri kendini gösterir. Son ekler şöyledir: *-im (-in)*, *-sin (slr\, -Ir\)*, *-iz (sik; -IK eki daha Orta Anadolu'da görülür)*, *-siniz (-slr\lz, -h\lz, -siz)*.

B. Doğu Anadolu, Irak ve daha eski anlayışa göre çok daha küçük bir bölgede olmak üzere Kuzeybatı İran'da Azerbaycan Türkçesi (Gösterdiğime göre, Sovyetler Birliğinde de konuşulur). Son ekler şöyledir: *-Am*, *-sAn* (*-sAr*), *-IK (-UK)*, *-siz (-sUz, -slr\lz, -siniz)*. Galûgâh'ta ise böyledir: *-Am*, *-sAn*, *-IK*, *-sUyz*.

C. Daha Zencan'dan başlayarak Güney Oğuzcaya geçiş görülür, fakat bu daha Azerbaycan Türkçesi olarak sayılabilir. İkinci kişi zamirleri *-sAn*, *-siz* yanında *-An*, *-iz* biçimi görülür. Sonkor etrafındaki (açık mavi) bölge, Kaşkay-Aynallu'dan biraz daha güçlü olarak hükmeder. Burada şunu görürüz: *-Am*, *-sA*, *-Ax*, *-siz*. Birinci çoğul kişi eki dikkati çekmektedir. Halacistan'ın kuze-

yinde bulunan Oğuz ağızları ve Kabil şu biçimleri gösterir: *-Am, -An (-Ay), -IK (-UK), -İz*. C'nin her iki grubu, B ve D'ye geçişte ortak bir özellik gösterirler.

D. Kazvîn'in güneyinden başlayıp, hemen hemen Hemedan'a kadar olan ağızlar, daha çok Güney Oğuzca olarak tasvir edilmelidir, yani Kaşkay'a benzer. Şu biçimleri buluruz: *-Am, -An (-Ay), -AK, -iz*. Burada neredeyse bütünüyle A ünlüsü yerleşmiştir. Nihayet yaklaşık 32. enlemden başlayarak, yani, şimdiye kadar bilindiğinden çok daha kuzeyde Kaşkay-Aynallu için tipik olan şu son ekleri buluruz: *-Am, -An (-An, -Ayfi), -AK, -Anlz (-Anlz, -Aynlz, -Ayz)*. Vambery daha 1867 yılında (Cagataische Sprachstudien, Leipzig, s. 6) İran'da konuşulan Oğuzca'yı iki ana kısma ayırıyordu: "Kafkas ötesi dili"=Asıl Azerbaycan Türkçesi ve "Hemedan yöresinde ve Fars eyaletinde göçebe halkın konuştuğu Türkçe". Hemedan etrafında bulunan şivelerin ilk kırıntılarının, ancak yüz yıl sonra araştırılabildiği olması, İran için tipiktir. 'Alî Kürçî ağzının yerini tespit etmek hayli güçtür. Bu ağızdan yalnız tekil biçimleri kaydedilmiştir: *-Am, -An*; bu ağız C'ye olduğu gibi, D'ye de mal edilebilir.

E. Horasan Türkçesi yüklem son eklerinden dağınıklık gösteren bir görünüm sunar. Kuzeybatı ve güney ağızları Kaşkayca'yı hatırlatan biçimler gösterirler: *-Am, -Ay (-An, -An), -AK (-Ay), -Ays (-Anls)*, bunun yanında *-Am, -Ay (-An), -IK, -İs, (Iyls)*, yani Kuzey Halacistan ve Kabil ağızları arasındaki şekiller gösterir. Buna karşı kuzey ağızları Özbekçeyi hatırlatan son ekler gösterirler, yani *-mAn, -sAn, -mis (-mlz), -sis (-siz)*; doğuda birinci çoğul şahısta *-bh* görülür. Ben burada Özbekçenin tesirini değil, bihassa daha çok eski son eklerin, komşu Özbek şivelerinin desteği ile korunmuş olacağı tahmin etmekteyim, Horasan Türkçesinin bütün ağızlarını birleştiren şey, Türkmençeye belli geçişlerdir, örneğin eski *b- bâr* 'var' ve *bermdk* 'vermek' kelimelerinde korunmuştur.

F. Son olarak Türkmençe, geniş ölçüde yine Anadolu Türkçesini andıran biçimler gösterir. Birinci tekil kişide olan *-in* bile Batı Anadolu ağızlarına uy maktadır. Yüklem son ekleri şöyledir: *-in, -sin (-in), -Is (-IK, -sIK), -siniz (-iniz)*.

Bütün bu biçimler, Eski Türkçede sona gelen kişi zamirlerine dayanarak açıklanabilir: *ban/mân, sân, biz, siz*. Bu biçimlerin şekillenmesine ilk olarak analogik süreçler neden olmuştur; örneğin, *san* Türkiye Türkçesinde *siz'e* kıyasla *-sın/ -sin* olmuştur, ve *-sız/siz* ilerde geçmiş zaman eki *-n/z* e kıyasla *-siniz* haline dönüşmüştür vb. Birinci tekil şahıstaki *-A-* ünlüsü, D grubu ve kısmen C ve E'nin yüklem ekleri arasına sızmıştır. Bütün bunları burada ayrıntılı biçimde açıklamak mümkün değildir. Biz buna rağmen İran'da birinci tekil şahısta (*-Am*) sadece *-A-* bulduran ağızların varlığını öğreniyoruz. Bunun dışında bu kendisini 2. tekil şahısta (Kuzey Halacistan, Kabil, Güney Horasan

Türkçesi) ve yine bazılarında 1. tekil ve çoğul şahıslarında (Sonkor) gösterir. Bazısında ise 1. şahsın her iki biçimi yanında, 2. tekil şahısta da görülür (Kazvin'in güneyindeki ağızlar). 1. ve 2. şahsın bütün dört yüklem ekinde bulunduğu ise pek azında görülür (Kaşkay-Aynallu ve Horasan'ın batı ağızlarında bulunur).

Halaç Gramerinden yaptığım alıntı buraya kadardı. Bunu gerçekleştirecek araştırmacı böyle bir araştırmayla ün değil, fakat alın teri, toz toprak ve göz yaşı karşılığı elde edilmiş onur kazanacaktır.

	1. tekil	2. tekil	1. çoğul	2. çoğul
A Türkiye Türkçesi	-Im (Batı Ana- dolu -In)	-sIn (-sIn, -In)	-Iz (-sIK, Orta Ana- dolu -IK)	-sInIz (-sInIz, -InIz, -sIz)
B Azerî Türkçesi	-Am	-sAn (-sAn)	-IK (-UK)	-sInIz (-sInIz, -sIz, -sUz, Galügâh -sUyz)
B' Zencan	-Am	-sAn ~ -An	-IK	-sIz ~ -Iz
C Sonkor	-Am	-sA	-AK	-sIz
C Kuzey Halacistan, Kâbil	-Am	-An (-Ay)	-IK (-UK)	-Iz
D Kazvin-Hemedan	-Am	-An (-Ay)	-AK	-Iz
D Kaşkay vb.	-Am	-An (-An, -Ay)	-AK	-AnIz (-AnIz, -AyIz, -Ayz)
E Batı ve Güney Horasan Türkçesi	-Am	-Ay (-An, -An)	-AK (-Ay)	-Ays (-AnIs)
E' Güneydoğu Horasan Türkçesi	-Am	-Ay (-An)	-IK	-Is (-IyIs)
E'' Kuzey Horasan Türkçesi = Özbekçe	-mAn	-sAn	-mls (-mlz)	-sls (-slz)
E''' Doğu Horasan Türkçesi = Karşî Özbekçesi	-mAn	-sAn	-bls	-sls
F Türkmence	-In	-sIn (-In)	-Is (-IK, -sIK)	-sInIz (-InIz)

Bu, şu demektir: Bütün son ek değişimine sebep olan 1. tekil şahıs bir yandan 1. çoğul şahıs ile sıkı bir yakınlık gösterir, çünkü her ikisi de 1. şahıstır, diğer yandan 2. tekil şahsa tekil olarak yakındır; buna karşın 2. çoğul şahıs

hayli uzak kalmıştır. Bunun içindir ki o dönüşme süreci içinde en çok ve en az olarak etkilenmiştir. Bütünüyle, bu yüklem şekilleri, Oğuz ağız ve lehçelerinin geniş ölçüde yalnız gelişme tarihini değil, aynı zamanda akrabalık derecesini de yansıtır.

Basılmış, baskıya verilmiş ve bitirilmek üzere olan çalışmalar üzerine bu kadar. Bunların çoğu benim Tezcan ve Hesche ile iş birliğim sonucu ortaya çıkmış eserlerdir: Bunlar dışında bitirilecek olan şu eserler bulunmaktadır: Horasan Türkçesi grameri, yaklaşık 300 sayfa. İranca gereçler, yaklaşık 110 sayfa, Künbed-i Kabus'tan Türkmençe gereçler, 150 sayfa kadar, Tebriz, Üskü ve Mamagan'da derlenmiş Azerbaycan Türkçesi metinleri. Halaçça ve Horasan Türkçesi metin derlemelerimiz gibi, bunlar da halk yazınının çeşitli türlerinden örnekleri bir araya getirmekte ve yaklaşık 300 sayfa tutmaktadır. Derlenen bütün gereçlerin toplam olarak yaklaşık 5500 daktilo sayfası (3000 basılmış kitap sayfası) tutacağı söylenebilir.

Sayın dinleyicilerim,

Bütün bu çalışmalara karşın, İran'a ilişkin Türkoloji araştırmalarının daha başlangıcında bulunmaktayız. Şimdiye değin yapılmış olan araştırmalardan açıkça ortaya çıkan, henüz birçok şeyin pek eksik bir biçimde araştırılmış olduğudur. Örneğin Halaçça bütünü silinip gitmeden önce bir kez daha yakından araştırılmalıdır. Goethe'den bir alıntı daha yapmak için izninizi istiyorum:

Das Wenige verschwindet leicht dem Blick,
der vonvårtssieht, wieviel noch übrigbleibt.

"Geriye ne kalacağını arayan bakışlar,
azalmış olanı da kolayca gözden geçirir"

İşte bunun için bu konuşmamı, Halaç Grameri başlıklı eserimin sonunda yer alan şu sözlerle bitirmek istiyorum:

"Edvvard Piekarski'nin Yakutçanın araştırılması için yaptıklarını analım! O, arzu edilmeyen siyasal etkinliklerinden dolayı Sibirya'da sürgünde kalmış ve orada her zaman için kalıcı olacak standart bir eser yaratmıştı. Eğer genç bir araştırmacı bir (ya da daha iyisi iki yıllığına) yollan tozlu, susuzluk çekilen, elektriği olmayan bir memlekette Halaçlar arasında kalıp yeni dil gereçleri derlerse, bu da böyle değerli bir çalışma olacaktır. Bunun için idealizm gereklidir ve Halaçça araştırmalarının sonuçlandırılması ancak bu yapılırsa mümkün olabilecektir. Böylesine önemli ve ölmekte olan bir dilin araştırılması, genç bir araştırmacının idealizmine ve önemli bir kurumun desteğine konu olmaya değer mi?"

Kaynak: Türk Dili, TDK Yay., Sayı: 431, Kasım 1987,